

Antička figurina iz Suhače kod Livna u kontekstu delmatske religije

Darko Periša
Zagreb

Abstract: The classical antiquity figurine of god having attributes of human and Capricorn has been republished and presented in this paper. It was found in Livno vicinity prior to World War II. Nowadays we know the figurine was found in Crkvina in village Suhača nearby Livno. Based on the ancient records it was here or close proximity, where two reliefs dedicated to Delmataean pantheon, i.e., Silvanus, Diana and nymphs had been found. Undertaken analyses clearly revealed it was crafted during Hellenistic period presenting unification of Silenus and Pan. Given the fact the figurine was an import and had been found at the location where cult site (sacred grove) or shrine dedicated to Delmataean pantheon existed, ichnographically wise Delmataean have only been able to perceive the figurine as their highest god Silvanus. That introduced the discussion about certain stone reliefs of Silvanus, Diana and nymphs in Suhača as well as in Delmataean territory being older than Roman Empire period as they previously used to be dated.

Keywords: Suhača, Livno, figurine, Pan, Silenus, Silvanus, Delmatae

U bližoj okolini Livna je prije Drugog svjetskog rata nađena antička brončana figurina boga ili božanstva s obilježjima čovjeka i jarca. Figurina je nađena u unutrašnjosti delmatskog područja, a glavni delmatski bog u predrimsko i rimsko doba imao je upravo obilježja čovjeka i jarca.

Figurinu je davno prvi objavio Ante Rendić-Miočević s još dvije figurine Silvana nađene na delmatskom području i pripisao ju je tom bogu, iako s određenim rezervama, jer pojava takvog tipa Silvana ne odgovara tzv. delmatskom tipu.¹ Međutim, tu figurinu treba zasebno analizirati i procijeniti za koji je panteon i koju mitologiju unutar antičkog svijeta izvorno vezana, pa tek onda zaključiti uklapa li se ona (i koliko) ili ne u delmatsku religiju. Predmet je prilikom prvog objavljivanja bio u privatnom vlasništvu Krešimira Tadića iz Zagreba, a prethodno se nalazila u Livnu u posjedu njegove obitelji. Vlasnik je imao i dao podatak da je figurina nađena na nalazištu Crkvina u blizini Livna, negdje pokraj ceste koja od Livna vodi u Glamoč. Usprkos dosta preciznom smještaju, A. Rendić-Miočević je, iz razloga što mu nije bio poznat taj toponim u

bližoj okolini Livna, iznio mišljenje da bi kao nalazište u obzir moglo doći istoimeno nalazište u selu Halapić na Glamočkom polju, koje je otprije poznato kao bogato nalazište antičkih spomenika.² Svega 3 km od središta grada Livna na cesti prema Glamoču nalazi se selo Suhača, a u njegovom najzapadnijem dijelu toponim Crkvina, dok je Halapić udaljen čak 40 km. Uz rubove velike i duboke brine između Suhače i susjednog sela Velikog Kablića nalazi se delmatski gradinski kompleks, a na najvećoj gradini izgrađena je i rimska utvrda.³ Ispod tog kompleksa prostiralo se rimsko naselje u kojem je nađeno više rimskih kamenih spomenika različitog karaktera s ukrasima i natpisima. Između ostalog u Suhači su nađena dva poznata reljefa Silvana, Dijane i nimfi, koji su važni za ovu temu.

Crkvinom u Suhači naziva se mjesto u zaselku roda Šeremet, jugoistočno od delmatske gradine zvane Gradinica. Još krajem 19. st. je na Crkvini, na posjedu Tome Šeremeta, otkrivena kasnoantička presvođena grobnica, a u njegovu staru kuću i štalu uzidani su kameni spomenici

¹Rendić-Miočević 1974, 37-40, T. VI-VII.

²Rendić-Miočević 1974, 37.

³Benac 1985, 111-114.

iz rimskog i starokršćanskog doba,⁴ koji su po predaju roda Šeremeta upravo tu iskopani. To upućuje na postojanje starokršćanske crkve na tom mjestu. Jakov Ledić, koji se priženio u rod Šeremet, tu je izgradio kuću i u nju uzidao reljef Silvana, Dijane i nimfi. To je privuklo franjevca fra Anđela Kaića (1894. – 1983.) kao ljubitelja arheologije i skupljača starina. On je 1928. obišao to mjesto i nacrtao kamene spomenike u svoj starinarski dnevnik,⁵ a zatim je neke izvadio iz zidova i prenio ih u župni ured u Livnu, a zatim u muzejsku zbirku franjevačkog samostana Gorica u Livnu. Reljef Silvana, Dijane i nimfi odmah je ustupio za objavu Dimitriju Sergejevskom.⁶

Prilikom obilaska Suhače polovicom jula 1987. saznao sam da je na Crkvini prije Drugog svjetskog rata nađena metalna figurina. Stipo Manderalo je mnogo prije mene zabilježio podatak koji je čuo od Frane Šeremeta (rođ. 1913.) i Augustina Šeremeta (rođ. 1915.) da je kod današnje kuće Ivana Šeremeta na položaju Bašta (zapravo Bašča) nađen kipić, koji su oni zvali *idol* i da je bio 30-ak cm visok. Tom se kipiću izgubio trag tako da nije ostala poznata legura, odnosno metal od koje je izrađen, kao ni oblik i druge osobine.⁷ Već njihov naziv idol za tu figurinu upućivao je na nekršćansko porijeklo figurine.

Toponim Bašča odnosi se zapravo na jednu manju parcelu na nalazištu Crkvina, a ta je parcela između dva svjetska rata bila vlasništvo Stipe Šeremeta (1897. – 1942.). Upravo je Stipe sin Tome Šeremeta, na čijem je posjedu zabilježena presvođena grobnica i u čiju su kuću uzidani rimski spomenici, a poslije Stipine tragične smrti u ratu ta je kuća pripala njegovom nećaku, navedenom I. Šeremetu. Dakle, riječ je o istoj kući i istoj parceli, odnosno o istom arheološkom nalazištu.

S. Manderalo je također zabilježio da su rođaci S. Šeremeta zapamtili da je on na toj parceli kopao jamu za deponiju prirodnog gnojiva i našao na veliku kamenu ploču koju je zatrpao. Iz svega izloženog, figurinu je između dva svjetska rata našao tadašnji vlasnik te parcele, odnosno S. Šeremet.

⁴Bojanovski 1983, 187; Petrinc / Šeparović 1999, 72, br. 150.

⁵Starinarski dnevnik fra Anđela Kaića našao sam pregledom njegove ostavštine koja se čuva u franjevačkom samostanu Gorica u Livnu.

⁶Sergejevski 1929, 95-97, ali bez podatka da je kuća u koju je reljef uzidan u zaselku Šeremeti uz nalazište Crkvina.

⁷Manderalo 1992, 77.

U jesen 1990. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu izravno sam upoznao povjesničara umjetnosti Krešimira Tadića (1934. – 1997.), koji je tada radio kao fotograf na Odsjeku za povijest umjetnosti. Iz razgovora s njime on mi je potvrdio sve što je u svome članku naveo A. Rendić-Miočević, ali mi je još priopćio da je figurina ostala u obiteljskoj ostavštini poslije smrti Ante Nina Tadića (1865. – 1939.). Anto je bio brat Krešimirovog djeda Mate i stric oca Joze. Odmah sam shvatio da je riječ o figurini nađenoj na Crkvini u Suhači, a kada je S. Manderalo objavio podatke koje je zabilježio to je samo potvrdilo taj zaključak. Figurina je visoka svega 7,5 cm, ali to ne mijenja ništa na stvari u odnosu na podatak koji je zabilježio S. Manderalo. Ljudi koji nisu bili nalaznici i vlasnici, poslije pola stoljeća mu sigurno nisu mogli reći preciznu veličinu figurine, a u takvoj situaciji često dolazi do preuveličavanja.

A. Tadić bio je obrtnik i trgovac i jedan od najuglednijih ljudi u Livnu krajem 19. i u prvoj polovici 20. st. Bio je veliki ljubitelj starina i strastveni skupljač arheoloških (i antičkih numizmatičkih) nalaza s Livanjskog polja te prijatelj i suradnik nekoliko znamenitih arheologa tog vremena: Frane Bulića i Mihovila Abramića iz Splita te Mihovila Mandića i D. Sergejevskoga iz Sarajeva. Prikupljene je predmete najčešće darivao ili rijetko uz novčanu nadoknadu ustupao Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu i arheološkim muzejima u Splitu i Zagrebu. Na taj je način sačuvan veći broj arheoloških nalaza s Livanjskog polja. Uoči Drugog svjetskog rata Tadićev nećak Pero Tadić, sin Stipin, u Suhači je imao pilanu, a njihov bliski rođak, koji se isto zvao Anto Tadić, imao je gostionicu i prodavaonicu mješovite robe upravo uz glavnu cestu blizu zaselka Šeremeti. Tako je jedan od njih dvojice s lakoćom mogao saznati za nalaz figurine i otkupiti je i ustupiti svome rođaku skupljaču arheoloških predmeta. Isto tako, prvi A. Tadić bio je poznat u livanjskom kraju kao imućan čovjek i skupljač arheoloških predmeta tako da je figurinu mogao izravno otkupiti od nalaznika. Kako figurinu nije ustupio Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu ili Arheološkom muzeju u Splitu, to upućuje da ju je nabavio uoči smrti. S druge strane, fra A. Kaić nije zabilježio nalaz figurine na Crkvini u Suhači, a da ju je vidio sigurno bi je želio nabaviti za arheološku zbirku

Sl. 1. Antička figurina iz Suhače.

franjevačkog samostana na Gorici u Livnu. Tako se može pretpostaviti da je ona nađena između 1929. i 1939. godine.

A. Rendić-Miočević detaljno je opisao figurinu iz Suhače,⁸ a ovdje ću sažeto slijedeći njegov opis i na osnovi vlastitog uvida prodiskutirati njegova zapažanja i tumačenja, odnosno ponovno analizirati tu figurinu.⁹

Figurina prikazuje golog boga u stojećem stavu sa zabačenom glavom udesno i lagano spuštrenom. Noge su razmaknute, a težina tijela većim dijelom počiva na desnoj nozi. Tijelo je pomalo feminizirano, ramena su sprijeda uska i spuštena, a prsni koš je prilično nerazvijen. Čitavom prednjom stranom dominira neobično velik i obli (napuhani) trbuh za koji je dotični arheolog istaknuo da se ne susreće ni na jednoj poznatoj kultnoj slici Silvana na delmatskom području. Genitalije su jako izražene. Noge su u gornjem dijelu vrlo snažne i obrasle gustom dlakom naznačenom brazdama koje slobodno izrastaju u različitim smjerovima. Noge su odlomljene odmah iznad papaka, pa je dotični arheolog naslutio da su papci vjerojatno ostali srašteni uz nekakvo postolje. Na stražnjoj strani tijela ističu se nešto snažnija pleća i dlakavi savijeni rep. Dotični je arheolog konstatirao da je rep s oba kraja vezan uz tijelo, ali nije naglasio da je korijen repa iznad stražnjice uzak i da se širi prema leđima, što znači da je rep konjski, osim ako se to nije podrazumijevalo samo po sebi. Isto tako, dotični arheolog nije naveo da je na taj način rep dobio i funkcionalnu namjenu ušice na figurini.

Lijeva ruka je savijena u laktu i primaknuta prsima, a u šaci je završetak kratkog zakrivljenog štapa, čiji je drugi dio prislonjen uz ruku i spojen s lijevim ramenom. Dotični arheolog je predmet u šaci odredio kao pastirski štap – *pedum*, ali to zbog dužine i oblika nije prihvatljivo. Predmet odgovara lovačkom drvenom oružju za bacanje zvanom *lagobolon*. Desna je ruka spuštena i prelomljena otprilike u visini lakta. Dotični arheolog pretpostavio je da je u jednoj varijanti u toj ruci mogla biti siringa, koja je sudeći prema položaju spuštene glave morala biti prislonjena

visoko uz grudi, a u drugoj varijanti ruka je bila oslonjena o bok iznad desne noge.

Glava figurine je u odnosu na tijelo predimenzionirana. Lice je široko i na njemu dominiraju oči bademastog oblika s očnim kopcima. Desno oko je otvoreno i na njemu je naznačena zjenica izvedena sitnim kružnim ubodom, dok je lijevo oko škiljavo. Obrve su lučne i naglašene, a prema sastavima namrgođene. Nos je kratak i spljošten. Usta su uokvirena brkovima, a usne su razdvojene. Rijetka razdvojena i uvijena brada se u dugim i masivnim kovrčavim pramenovima spušta duboko niz grudi. Na čelu je vidljivo jako okruglo ispupčenje, koje navedeni arheolog nije protumačio, i pramenovi kose uz lice. Na glavi se nalaze dva savijena kozja roga koji izrastaju iz čela i idu do tjemena. Na tjemenu se nalazi okruglo udubljenje. Za predjel tjemena i zatiljka dotični je arheolog zaključio da je riječ o neuredno počesljanoj kosi čiji pramenovi sežu sve do leđa. Također je zaključio da se na glavi ističu i velike kozje uši od kojih je lijevo sačuvano u cijelosti, a desno je većim dijelom uništeno.

Moguće je i drukčije objašnjenje. Pozornim promatranjem jasno se vidi da su pretpostavljeni pramenovi kose smisleno postavljeni kao duži i kraći snopovi čije je ishodište u zapletenom dijelu u predjelu desnog uha. To bi moglo biti i kapa od bilja. Samo jedan snop na lijevoj strani ima naznačene linije koje upućuju na vlasi kose. Pretpostavljeno lijevo kozje uho ima ovalan gornji dio što je anatomski normalno. Međutim, pretpostavljeno uho izrasta upravo iz jednog snopa s vanjske strane, a ne ispod njega što je anatomski bilo normalno. Isto tako, vanjska strana pretpostavljenog uha ima uzdužni žlijeb, a unutar nje je strana glatka što također anatomski nije moguće za ušnu školjku. Dakle, postoji mogućnost da je riječ o izduženom listu neke biljke s uzdužnom glavnom žilom na gornjoj plohi. Pretpostavljeno kozje uho na desnoj strani nije oštećeno i više slično savijenom listu, samo manje nego na lijevoj strani.

Dotični arheolog uočio je da se po sredini gornjeg runjavog dijela desne noge primjećuje neobrađeni dio u kome je on naslutio ostatak jelenje kože, nebride, simbola koji se povezuje uz vrlo rasprostranjen Dionizov kult, a koji se ponekad javlja i na kulturnim slikama Silvana na delmatskom području. To je pokušao osnažiti činjenicom da među Silvanovim spomenicima s

⁸ Rendić-Miočević 1974, 37-38.

⁹ Zahvaljujem Petru Tadiću, sinu pokojnog Krešimira Tadića, što mi je dao na uvid figurinu iz Suhače, koju namjerava darovati Arheološkom muzeju u Zagrebu. Također zahvaljujem Damiru Doračiću, preparatoru i restauratoru u Arheološkom muzeju u Zagrebu, na fotografijama figurine.

Sl. 2. Detalji lica antičke figurine iz Suhače.

delmatskog područja ima mnogo onih na kojima je to omiljeno pastirsko božanstvo u rimsko doba poprimilo Dionizove, odnosno Liberove karakteristike. Nebrida se na figurini ne može dokazati, a treba navesti da osim Dioniza i Heraklo ima nebridu. Heraklova obilježja uočena su na nekim Silvanovim reljefima na delmatskom području.

Iako je figurina sitna, detalji na njoj su izrađeni dosta precizno, što posebno vrijedi za glavu. Sačuvana visina figurine je svega 7,5 cm, a vjerojatno je bila visoka oko 10 cm. Figurina je između trbuha i repa (petlje) široka 2,1 cm; ramena su široka 2,3 cm, a bokovi su široki 1,8 cm. Glava ima dimenzije: 1,4 × 1,8 × 1,6 cm.

Poseban je problem predstavlja li figurina grčkog boga Pana ili božanstvo Silena, ili nekog satira, italskog boga Fauna ili iz njega izdvojenog rimskog boga Silvana, odnosno glavnog delmatskog boga Silvana. Iako Pan i Faun imaju obilježja koja su slična ili ista, što upućuje na zajedničko porijeklo u dubokoj prošlosti, oni se ipak u većini slučajeva razlikuju. Pojavljuju se u isto vrijeme, a zajedničko im je vladanje šumom, golotinja, seksualna razuzdanost, društvo nimfi i pastira. Međutim, u osnovi je riječ o dvama različitim bogovima.

A. Rendić-Miočević istaknuo je da među spomenicima delmatske kulture nema takvih koji se mogu uže povezati s brončanom figurinom, iako je riječ o liku čija je osnovna ikonografska koncepcija u biti istovjetna s kulturnom slikom

Silvana. Zaključio je da je figurina izvorno predstavljala odraslog Pana ili Silena, dakle božanstvo koje je ikonografski blisko delmatskom Silvanu premda je značenje Silvana u "ilirskom" kultu bilo sasvim različito od značenja Pana ili Silena u okviru grčko-rimskog panteona.¹⁰ Istaknuo je da su vrlo rijetke i fragmentarne analogije između te figurine i spomenika sličnog sadržaja koji su dotad bili objavljeni u većim katalogima grčke i rimske brončane i kamene plastike. Najbližom mu se činila usporedba s brončanom figurinom Pana, objavljenoj u Katalogu arheoloških kolekcija u Besançon, ali samo kada je u pitanju obrada lica. Neke dodirne točke uočio je i na poznatoj figurini Pana koji na lijevom ramenu nosi amforu ta na još nekim prikazima Pana. Iskreno je konstatirao da se sve te sličnosti zasnivaju samo na podudarnosti u pojedinim detaljima, pa se njima ne može poslužiti kao građom za usporedbu.¹¹ To znači da je figurina iz Suhače zasad jedinstvena. I danas, nakon što je objavljen *Lexicon Iconographicum Mithologiae Classicae*, s ikonografskim spomenicima Pana, Silena i Silvana (s kojim je poistovjećen i delmatski Pan/Silvan), nismo uspjeli naći identičnu ili sličnu figurinu.¹²

¹⁰ Rendić-Miočević 1974, 39-40.

¹¹ Ibid., 40.

¹² Nagy 1994; Boardman 1997; Simon 1997. Čudno je da u taj korpus nije uvrštena figurina iz Suhače, ali ni iz Vrlike o kojoj će još biti riječi.

Najbolje analogije licu figurine iz Suhače zapravo se nalaze na po jednoj ataši dobro poznatih brončanih situla iz Karina u Liburniji¹³ i iz Budve u sjevernoj Iliriji,¹⁴ a oba primjerka i nalazišta su na istočnoj jadranskoj obali. Na njima je lik Silena koji je groteskan s dugom uvijenom i razdvojenom bradom te grozdom na čelu i s listovima vinove loze u kosi. Iz glave mu izrastaju rogovi koji su ujedno ušice za brončane žičane rukohvate na posudama. Lice Silena jako slično licu na figurini iz Suhače. To su ujedno i prostorno najbliže analogije tako da upućuju na smjer odakle je figurina dospjela na delmatsko područje odnosno u Suhaču. Usporedbom sa Silenovim likom na atašama te dvije, ali i drugih sličnih situla, jasno je da "jako ispupčenje na čelu" figurine iz Suhače predstavlja ili izlizani grozd vinove loze ili vjerojatnije cvijet. U tom kontekstu snopovi na tjemenu glave ne predstavljaju pramenove kose nego kapu od biljaka, a pretpostavljene kozje uši zapravo predstavljaju izdvojeno lišće. Listovi ne slično listovima vinove loze ili bršljana, kakvi se najčešće pojavljuju na Silenovoj glavi, pa ih treba vezati za neku drugu biljku, vjerojatno iz roda pušine, znakovitog imena *Silene*, u porodici karanfila.

Situle s jednom atašom u obliku Silenovog lica (druga je u obliku lavljeg lica) pripadaju horizontu široko rasprostranjenog servisa za pijenje vina na Balkanu, Mediteranu i Pontu. Datirane su u treću četvrtinu 4. st. pr. Kr. u vrijeme ekspanzije Makedonskog Kraljevstva u kasno klasično doba i rano helenističko doba.¹⁵ Ovdje ne ulazimo u problem vrlo uskog vremenskog okvira u datiranju tih situla i logičnu mogućnost da su se izrađivale i koristile u narednim stoljećima, odnosno tijekom helenističkog doba. Za ovu je temu važno da je Silenov lik u bronci kao na figurini iz Suhače stariji od predloženog datiranja iste figurine u 2. st. pos. Kr.¹⁶ Nema sumnje da je Silenovo lice na figurini izrađeno u likovnom

¹³ Ovdje treba navesti da je za jednu situlu s istim Silenovim likom kao na primjerku iz Karina navedeno da potječe iz Graješnice kod Herakleje, današnja Bitola, i da je datirana u 3. st. pr. Kr. Usporedi: Mano-Zisi 1982, 62, 150, sl. 26. S tog je područja poznata situla sa Silenovim likom, ali iz grobnice u Berancima kod Bitole. Vidi: Mikulčić 1966, 56, sl. 29a. Nisam uspio provjeriti je li tu u pitanju pogreška oko fotografija ili nalazišta.

¹⁴ Popović 1969, 78-79, kat. br. 60.

¹⁵ Blečić Kavur 2012, 153-164.

¹⁶ Rendić-Miočević 1974, 40.

stilu i tradiciji kao na atašama situla, pa je jasno da figurinu prije treba datirati bliže tim situlama, u helenističko doba, a ne u odmaklo rimsko carsko doba. To također znači da je figurina izvorno vezana za grčku ikonografiju i mitologiju. Neka obilježja Pana, Silena i satira su slična, a neka su različita, pa treba ispitati predstavlja li figurina samo Silena.

Pan je grčki bog stada i pastira. Sin je od Hermesa i nimfe koja je bila Driopova kćerka, a koju je Hermes poželio dok je čuvao stada nekog smrtnika u Arkadiji. Pan je rođen s obilježjima jarca – bradat, rogat i s kozjim nogama. Panove pratilice su nimfe s kojima pokraj vrela vode pleše i pjeva i kako ih seksualno progoni. Odnosi Pana i nekih njegovih ljubavi također su vezani su za stada i pastire. Nimfa Siringa se preobrazila u trsku od koje je zaljubljeni Pan načinio pastirsku sviralu – *siringu*. Pan je osvojio boginju Selenu kada se ogrnuo bijelim ovnovim runom ili joj je poklonio prekrasno ovnovo runo. Kao bog koji umnožava stada i osigurava uspješan lov zamišljen je i prikazivan s velikim spolovilom, a njegovi atributi u rukama su siringa, pedum i lagobolon. Pan je izvorno štovan na Peloponezu, u Arkadiji, a početkom 5. st. pr. Kr. njegov se kult proširio po cijelom grčkom svijetu.¹⁷

Satiri su divlja i pohotna muška šumska bića, pola ljudi – pola životinje. Vezani su za Peloponez i ilirska područja, gdje su štovani kao bića plodnosti. Ponekad ih se poistovjećivalo s Panom i Faunom. U starijim predanjima i djelima likovne umjetnosti satiri se ne razlikuju mnogo od Silena. Tek od 4. st. pr. Kr. satiri umjesto konjskih dobivaju kozja obilježja (noge, rep, uši), a njihovo spolovilo postaje sve manje uočljivo.¹⁸ Zbog svojih obilježja, posebno malih rogova, jednostavno su se nazivalo jarcima.

Sileni su, slično satirima, muška šumska bića (uvjetno demoni) divlje prirode, grubi i raskalašeni, koji druguju s nimfama i prate boga vinove loze i vina Dioniza. Ta bića imaju konjske uši, rep i noge; njihovo je tijelo dlakavo, nos im je prćast, oči okrugle, usta velika, a falus uvijek velik i nabrekao. Oni najčešće plešu s menadama ili ih progone svojom nasrtljivošću. Od menada su preuzeli krzno pantere ili srne te zmije i razne

¹⁷ Borgeaud 1988; Srejić / Cermanović-Kuzmanović 1989, 317.

¹⁸ Srejić / Cermanović-Kuzmanović 1989, 377.

glazbene instrumente, posebno dvojnice. Osim tih silena, postoji Silen koji je Dionizov učitelj i vjerni pratilac. Prema jednoj verziji Silen je sin Pana i jedne nimfe.¹⁹

Silen i satiri imaju neumjerenost prema vinu i pijančevanju i tako predstavljaju članove dionizijske povorke. Međutim, nisu Silen i satiri samo na taj način povezani s Dionizom. Dioniz jest bog vinove loze, no on je također izvorno bio bog drveća i gotovo svi Grci su prinostili žrtve Dionizu stablu. Dioniz je također poprimio oblik jarca.²⁰ Na taj je način Dioniz bio blizak i Panu.

Rimska prisutnost uz rub delmatskog područja je već od srednjeg republikanskog, a trajna prisutnost u smislu naseljavanja je od kasnog republikanskog područja. To je kronološki podudarno s dijelom helenističkog doba i delmatskog kasnog željeznog doba. Zbog toga postoji mogućnost da figurina predstavlja rimski rad stariji od carskog doba, pa tako i italčkog ili rimskog Fauna i Silvana. Međutim, Faun i Silvan nisu nikad bili pratioci dionizijske povorke što dodatno govori da figurina iz Suhače ne predstavlja ni jednoga od njih dvojice. To znači da figurina nije rimski proizvod.

Glavom i trupom (uska ramena, napuhani trbuh i konjski rep) figurina predstavlja Silena, ali ostalo nisu Silenovi atributi. Silen ima ljudske ili konjske noge dok Pan ima jareće kao figurina. Stari Silen, Dionizov pratitelj, nema rogove, a rogovi na figurini nisu funkcionalni element kao na atašama posuda. Dakle, rogovi na figurini su Panov atribut. Isto tako, figurina u lijevoj ruci drži lagobolon – grčko lovačko oružje u obliku kratke zakrivljene drvene motke,²¹ koje je jedan od Panovih atributa.²² Dva izdvojena lista cvijeća kao Silenov atribut u isto su vrijeme, drugom promatraču, mogle biti kozje uši kao Panov atribut. Iz svega izloženoga može se zaključiti da figurina izvorno predstavlja unifikaciju (sjedinenje) Silena i Pana. Dakle, unifikaciju, a ne sinkretizam, jer je riječ o istoj grčkoj mitologiji u kojoj je Pan Silenov otac, a na figurini su približno jednako zastupljeni elementi i Pana i Silena. Ranije pretpostavljeni Dionizovi atributi na figurini ne mogu se dokazati.

¹⁹ Ibid. 1989, 384-385; Graves 1990, poglavlje 17.4.

²⁰ Frazer 2002, 249-253.

²¹ Nefedkin 2009, 23-25; Nankov 2010, 35-55.

²² Borgeaud 1988, 52, 64, 135, 210 (n. 66).

Tek sada treba sagledati koliko se ta figurina uklapa u ikonografiju i može li se vezati za delmatsku religiju. Delmatski glavni bog, zaštitnik šume, pašnjaka, stoke i pastira, na reljefima ima ikonografska obilježja grčkog Pana, dok se s imenom Silvan pojavljuje na latinskim natpisima u rano rimsko carsko doba. Međutim, delmatski teriomorfni Silvan se svojim ikonografskim obilježjima razlikuje od italčkog i rimskog antropomorfog Silvana, koji je je udjelitelj blagostanja poljodjelicima. Tako delmatski Silvan izvorno nema ništa zajedničko s italčkim Silvanom osim imena i to tek u rimsko carsko doba, jer se još ne zna kako je glasilo predrimsko ime tog delmatskog glavnog boga.

Na nekoliko reljefa na širem delmatskom području Silvan se pojavljuje s groždem u rukama, tako da se pretpostavlja sinkretizam između Silvana i rimskog Libera.²³ Ti su reljefi uglavnom iz primorskog dijela delmatskog područja ili čak sa susjednih otoka, a uz to svi su iz rimskog doba. Međutim, figurina iz Suhače je starija i predstavlja uvoz, pa se ne može govoriti ni o kakvom sinkretizmu delmatskog Silvana s Liberom.

To što figurina izvorno predstavlja asimilaciju Silena i Pana ne isključuje vjerojatnost da su Delmati u toj uvezenoj figurini vidjeli lik svoga glavnog boga, ikonografski bliskog Panu, ali bez nužnog vezivanja za dionizijski kult. To je, osim kozjih nogu i rogova, upravo lagobolon. Na nekoliko reljefa na delmatskom području Silvan drži upravo lagobolon, ponekad preko ramena, koji je u arheološkoj literaturi netočno određen ili tumačen kao pedum.²⁴ Lagobolon je kratak i drži se za donji završetak, dok je pedum dugački zakrivljeni pastirski štap na koji se može osloniti i kojim se može potjerati stoka ili povući za vrat.

Silvan na reljefu iz Trilja (*Tilurium*) u objema rukama drži dva duža i masivnija zakrivljena predmeta, pa je Ljubica Perinić zaključila da u desnoj drži pedum, a u lijevoj *falx*.²⁵ Falx je zakrivljeno željezno oružje s jednom oštricom, slično kosiru, na dugačkoj drvenoj motki, kako su koristili Tračani i Dačani. Teoretski gledano moguće je da su Delmati također koristili

²³ Rendić-Miočević 2007, 33-40.

²⁴ Rendić-Miočević 1955, 20, 31, T. I.2, T. V.3, ; Imamović 1977, 318-319 (br. 13), 320-321 (br. 19-20), 324-325 (br. 26); Rendić-Miočević 2003, 417-418 (fig. 8-9); Rendić-Miočević 2017, 305-306, sl. 16.

²⁵ Perinić 2016, 88 (nr. 64).

to oružje, iako to tek treba arheološki dokazati, pa tako i biti prikazan na Silvanovom reljefu iz Trilja. Odnosno, moguće je da Silvan ne drži lagobolon nego falks. Međutim, već zaključak da je na rustikalnim reljefima iz Opačića kod Glamoča i Danila (*Rider*) kod Šibenika prikazan falks nije uvjerljiv.²⁶ Predmet koji Silvan drži u ruci na reljefu iz Opačića ne slični falksu nego lagobolonu. Na reljefu iz Danila, u blizini Silvanove glave prikazan je kratki zakrivljeni predmet, koji je protumačen kao srp. Kako je srp karakterističan za italskog Silvana, dalje je zaključeno da je riječ povezivanju sadržaja kultura italskog i delmatskog Silvana. Tako bi to bio jedini reljef Silvana Mesora na delmatskom području.²⁷ Međutim, predmet ne slični srp, ali ni falksu, a oni kao atributi inače imaju smisla samo u Silvanovim šakama. Predmet može biti samo lagobolon prikazan "u slobodnom letu". Sve ostale prikaze zakrivljenih predmeta u Silvanovim šakama na delmatskom području i uopće području rimske provincije Dalmacije, Lj. Perinić tumači kao pedume.²⁸ Kako smo gore upozorili takvo generalno tumačenje nije opravdano i uvjerljivo.

Od preostalih dviju Silvanovih brončanih figurina s delmatskog područja, ona iz Salone u lijevoj ruci drži dužu motku koja je blago zakrivljena pri vrhu.²⁹ Zbog dužine to ne može biti lagobolon nego je to pedum. Pastirski štapovi inače znaju biti zakrivljeni pri vrhu da bi se njime mogla blago povući životinja za vrat i vratiti u stado. Takvi su pedumi često prikazani na Silvanovim reljefima na delmatskom i susjednom desitjstaskom području. Silvanova figurina, za koju se smatralo da je nađena u Čitluku kod Sinja, odnosno rimskom gradu Ekvumu (*Aequum*),³⁰ a zapravo je pouzdano iz okolice Vrlike,³¹ u lijevoj ruci drži dugački zakrivljeni predmet sličan sablji, koji je A. Rendić-Miočević također protumačio kao pedum.³² Siniša Bilić-Dujmušić zaključio je da je riječ o mahajri.³³ Međutim, taj predmet mnogo više slični željeznom sječivu kose

kakve su nađene u željeznodobnim delmatskim ostavama oruđa u Obrovcu kod Sinja i Kijeva,³⁴ te u glavnom delmatskom gradu Delminiju (na planini Lib iznad Duvanjskog polja).³⁵ S obzirom na činjenicu da su takve kose dosad evidentirane samo na delmatskom području, a oblikom se znatno razlikuju od primjeraka nađenih na drugim istovremenim etničkim i kulturnim područjima, opravdano su proglašene delmatskim tipom.³⁶ Zbog toga bi se u figurini iz Vrlike mogao pretpostaviti Silvan žetelac.

Izvan delmatskog područja, ali na području rimske provincije Dalmacije, na području Srebrenice (rimska *Argentaria*) nađena je jedna brončana figurina Pana.³⁷ Iako figurina iz Srebrenice predstavlja čistog grčkog Pana i pripada poodmaklom rimskom carskom dobu (2. ili 3. st.), ipak figurina iz Suhače s njom ima više sličnosti nego s figurinama Silvana iz Salone i Vrlike. Figurina iz Srebrenice u ruci također ima lagobolon (a ne pedum) u istom položaju kao i figurina iz Suhače, samo u desnoj ruci. Lijeva ruka je uzdignuta prema glavi, kao desna kod figurine iz Suhače, i njome drži siringu. Nažalost, i kod te su figurine papci odlomljeni pa se ne zna je li bila na postolju. Pojava grčkog Pana na području Argentarije u rimsko doba nije ništa neočekivano, jer su u unutrašnjosti provincije Dalmacije jedino u rimskom gradu Domaviji (*Domavia*) u današnjoj Srebrenici nađeni grčki natpisi (nadgrobni spomenik i žig lončara) koji svjedoče o prisutnosti Grka u rimsko carsko doba.³⁸

A. Rendić-Miočević pretpostavio je da su noge figurine iz Suhače bile spojene s bazom i da su papci prilikom loma ostali slijepjeni uz nekakvo postolje. To se može tek dokazati kada se nađe ista ili slična cijela figurina. Također je on u udubljenju na glavi na sredini potiljka i u oštećenju na leđima figurine vidio mjesta na kojima je ona bila povezana s nekim elementom koji je imao svrhu da spomenik fiksira i na taj način osigura njegovu stabilnost. Zbog toga je zaključio da je figurina bila sastavni dio nekog recipienta, najvjerojatnije pehara (vrča) koji je morao, zbog ravnoteže, imati najmanje tri takve ukrasne

²⁶ Ibid., 80 (nr. 30), 91 (nr. 76).

²⁷ Gunjača 1977, 177-183, sl. 1-2.

²⁸ Perinić 2016, 74-93.

²⁹ Rendić-Miočević 1974, 35, T. IV-V. Fotografija te figurine, u međuvremenu očišćene od korozije objavljena je u: Nagy 1994, VII-2, 560, fig. 151.

³⁰ Rendić-Miočević 1974, 32-33, T. II-III.

³¹ Milošević 1998, 32-33.

³² Rendić-Miočević 1974, 33.

³³ Bilić-Dujmušić 2004, 77.

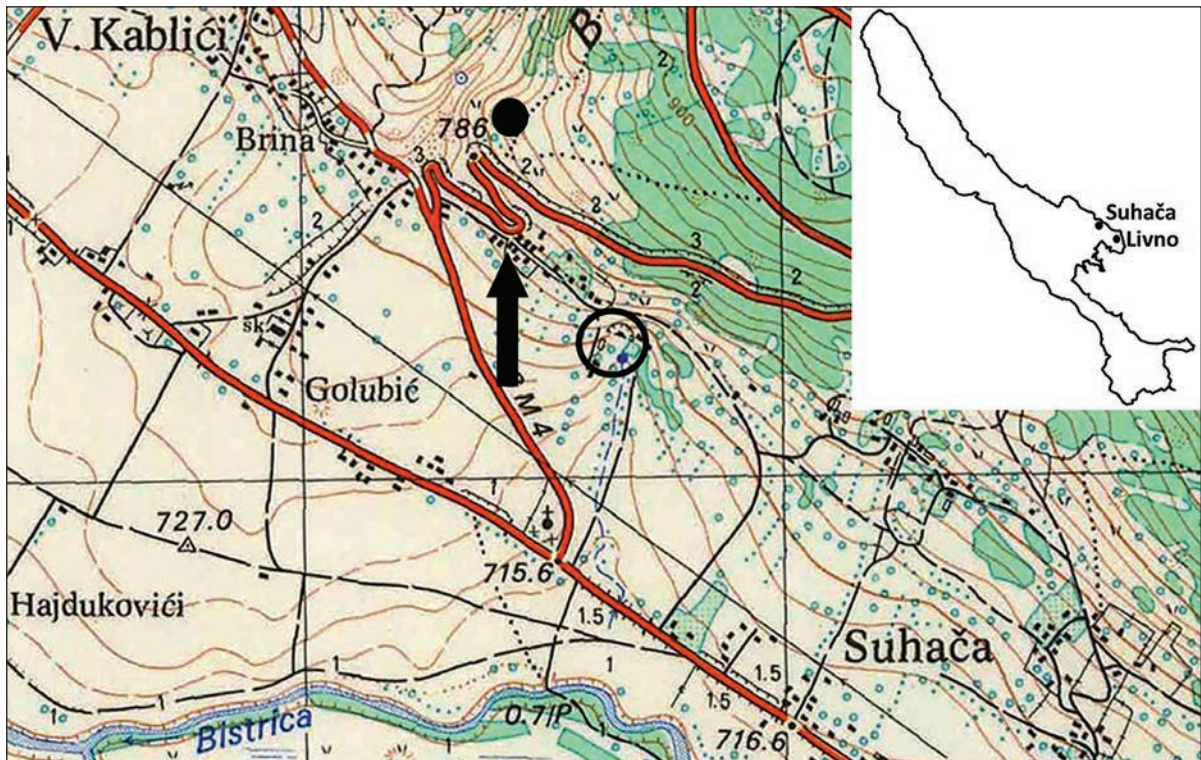
³⁴ Milošević 1986, sl. 2.2; 4.2-4.

³⁵ Periša 2015, 121.

³⁶ Milošević 1986, 115 (n. 70).

³⁷ Busuladžić 2017, 23-24, 31. T. I.1.

³⁸ Patsch 1914, 186-187.

Sl. 3. Položaj Suhače na Livanjskom polju i topografska karta Suhače. Punim krugom označena delmatska gradina Gradinica; strelicom označeno mjesto Crkvina gdje je nađena brončana figurina i reljef Silvana, Dijane i nimfi; kružnicom označeno mjesto pripečka s vrelom vode u čijoj je blizini nađen reljef Silvana i Dijane.

noge.³⁹ Postavka je privlačna, ali ima i slabost jer je figurina mala, a težina njezinog tijela većim dijelom počiva na desnoj nozi tako da statički gledano nije bila dobar oslonac. Ovalno udubljenje na tjemenu upućuje da je možda služilo za pričvršćivanje figurine za neki element odozgo, ali o kakvom je elementu riječ ne može se reći. Takvo je pričvršćivanje imalo smisla ako je figurina stajala u nekom okviru ili niši, ali figurina je minijatura za takvo što. Brončana figurina je prilikom lijevanja morala imati mali otvor u kalupu pa je najizglednije da je ovalno udubljenje na glavi zapravo otvor koji je bio više uvučen u unutrašnjost modela u kalupu figurine. Savijeni rep je s oba kraja vezan uz tijelo tako da stvara ušicu, a drugu ušicu stvara lagobolon s ramenom figurine. Kroz te se ušice može provući lančić ili konopac tako da je figurina služila kao privjesak.

Osim figurine i reljefa Silvana, Dijane i tri nimfe, u Suhači je nađen još jedan kameni spomenik s votivnim reljefom Silvana i Dijane i to oko 300 ili 400 m jugoistočno od Crkvine, u

zaselku Laštro.⁴⁰ Upravo se kod zaselka Laštro nalazi mali pripećak iz kojeg izbija vrelo sezonskog potoka, a ljeti vrelo ne presušuje.⁴¹ Prikaz Silvana i Dijane na oba reljefa ima isti koncept i dosta su slični (Dijana ima uzdignut rubac iznad glave, a Silvan objema rukama drži siringu ispod brade).⁴² Dakle, uži ambijent je potpuno svojstven za štovanje nimfi, kao što je širi ambijent

⁴⁰ Spomenik je prvi put objavljen u: Imamović 1977, 326-327, br. 29, ali s netočnim ili nepreciznim podatkom da je nađen u Livnu. Drugi je put objavljen u: Petrinec / Šeparović 1999, 70, br. 145, gdje se kao nalazište navodi Suhača s upitnikom. Treći je put objavljen u: Rendić-Miočević 2009, 216, fig. 6b, gdje se kao pouzdano nalazište navodi Suhača. Prema podacima koje sam zatekao prilikom prvog pregleda tog spomenika u arheološkoj zbirci franjevačkog samostana Gorica u Livnu 28. jula 1988. uz njega je bila samo zabilješka da je nađen kod Laštrinih kuća. Prezime Laštro na Livanjskom polju postoji samo u Suhači, tako da imamo još preciznije nalazište tog spomenika unutar tog sela.

⁴¹ Prema mome priopćenju neki od tih topografskih podataka doneseni su u: Rendić-Miočević 2003, 414, (n. 23).

⁴² Ljubica Perinić je za spomenik nađen kod Laštrinih kuća navela da Silvan u lijevoj ruci drži pedum iako se jasno vidi da objema rukama drži siringu. Također je kao nalazište tog spomenika, ali i figurine iz Suhače, navela Livno u koje je smjestila *Delminium* što je neuk smještaj tog važnog predrimskog i rimskog grada. Usporedi: Perinić 2016, (92, nr. 78).

³⁹ Rendić-Miočević 1974, 38-39.

(područje bogato pašnjacima za ispašu ovaca i koza i gajeva bogatih divljači) svojstven za štovanje Silvana i Dijane. Sve upućuje da je u Suhači bilo kultno mjesto u prirodi (sveti gaj) ili svetište kao građevina posvećeno delmatskom Silvanu i njegovim pratilicama. To još više osnažuje vjerojatnost da su Delmati koji su živjeli u naselju u Suhači i Kabličima u toj figurini vidjeli lik svoga glavnog boga Silvana.

Figurina iz Suhače predstavlja izrađevinu iz helenističkog doba (možda eventualno s početka rimskog carskog doba u jakoj helenističkoj tradiciji). U prilog tome ide činjenica da je na mediteranskom području nađeno više brončanih figurina Pana i pripadaju helenističkom dobu, a neke su još starije. Radionica u kojoj je figurina izrađena mogla je biti u bilo kojem mediteranskom kulturnom središtu u kojima su se štovali Pan i Silen. Najlakše je zaključiti da je figurina na Livanjsko polje uvezena iz grčkih kolonija ili emporija u blizini ili uz rub delmatskog područja, ali postoje i druge mogućnosti. Tako se na jednom grčkom natpisu iz 2. st. pr. Kr. iz Astakosa u Akarnaniji navodi Delmat imenom Babos koji je bio kuhar u gozbi u čast Zeusa Keraiosa.⁴³

Iako izvorno predstavlja unifikaciju Silena i Pana, figurina je nađena na položaju gdje je postojalo kultno mjesto ili svetište posvećeno delmatskom panteonu, odnosno Silvanu, Dijani i nimfama što potvrđuju dva reljefa. Zbog toga su Delmati u toj figurini ikonografski mogli vidjeti samo svoga glavnog boga Silvana. Iako je bilo pokušaja da se pojava Silvanovog kulta u rimskoj provinciji Dalmaciji, pa tako i na delmatskom etničkom području, veže za širenje kulta italčkog Silvana poslije rimskog osvajanja,⁴⁴ nema nikakve sumnje da je to kod Delmata bio starosjedilački kult, sasvim različit u odnosu na kult italčkog Silvana.⁴⁵ Izneseno je i alternativno objašnjenje za Silvanov kult, odnosno reljefe u Saloni i okolici.⁴⁶ Usprkos svemu što upućuje da je Silvanov kult kod Delmata starosjedilački, u arheologiji su se reljefi Silvana, Dijane i nimfi na delmatskom području redovito datirali u rimsko carsko doba, pa tako i primjerci iz Suhače.

Tako bi helenistička figurina iz Suhače bila starija od reljefa. Posebno se rustikalni reljef Silvana, Dijane i nimfi iz Suhače tumačio samo kao nevjesta izrada priučenog majstora u rimsko carsko doba,⁴⁷ ali koji je imao izvanredan dar zapažanja i koji nije zaboravio u svoj rad unijeti ni jedan od elemenata tog kulta, koji su u tom kraju još bili poznati u rimsko doba!⁴⁸

Davno je uočeno da velik broj delmatskih kulturnih reljefa posvećenih Silvanu i Dijani, a datiranih u rimsko carsko doba, prikazuju te bogove ne na rimski način, nego u ikonografskim kanonima starije, grčke umjetnosti.⁴⁹ To znači da su njezini utjecaji mogli prodrijeti na delmatsko tlo znatno prije početka rimskih osvajanja. U prilog tome sada se može dodati i prikaz lagobolona u Silvanovoj ruci koji je grčko i balkansko, a ne rimsko i italčko oružje. Isto tako, uočeno je da je velik broj tih reljefa, iako od kamena, rađen tehnikom vrlo bliskoj duborezu. Te dvije činjenice upućuju na zaključak da je i kod Delmata u doba samostalnosti mogla postojati jedna razvijena plastika, najvjerojatnije reljef kulturnog karaktera, ali rađena isključivo u drvetu. Njezina djela, ako su i postojala, propala su zauvijek, kao što su propali i neki drugi proizvodi, na primjer vez, ostavljajući nam samo nagovještaje u kasnijim likovnim djelima iz rimskog doba.⁵⁰ Već je pretpostavljeno da neki reljefi delmatskog Silvana na stijenama mogu biti stariji od italčkog naseljavanja Salone.⁵¹ Otkriće delmatskih nadgrobnih ratničkih stela ispod predrimskog Delminija, koje potvrđuju razvijeno klesarstvo kod Delmata u kasno željezno ili protoantičko doba,⁵² dopušta mogućnost da su neki reljefi delmatskog panteona, naravno oni iz skupine bez latinskih natpisa, stariji od rimskog carskog doba. Odnosno, neki od tih reljefa ne moraju predstavljati rustikalna umjetnička djela priučenih ili samoukih delmatskih klesara u rimsko carsko doba, nego potjecati iz doba delmatske samostalnosti.⁵³ A upravo tu prednjače reljefi iz Suhače, posebno onaj gdje su Silvan i Dijana skupa s nimfama. Tako bi i taj reljef i figurina iz Suhače mogli biti suvremeni,

⁴³ Zaninović 1976, 305-307.

⁴⁴ Nagy 1994, VII-1, 773; Dorcey 1992, 68-71; Dzino 2012, 261-270.

⁴⁵ Cambi 2013a, 23-25; Perinić 2016, 46-51, 58-59; Rendić-Miočević 2017, 292-294.

⁴⁶ Bekavac 2011, 162-165; Dzino 2012, 270.

⁴⁷ Sergejevski 1929, 95, 97; Imamović 1977, 71.

⁴⁸ Rendić-Miočević 1955, 35.

⁴⁹ Ibid., 13.

⁵⁰ Čović 1976, 255-257.

⁵¹ Dzino 2012, 270.

⁵² Cambi 2013, 407-410.

⁵³ Periša 2015, 100-105.

odnosno datirati iz protoantičkog doba na delmatskom području. Naravno, ovo su samo logična razmišljanja u skladu s novim spoznajama. Rješenje problema mogu dati samo novi nalazi kako sličnih brončanih figurina na širem mediteranskom području, tako i reljefa delmatskog panteona u nekom svetištu i kulturnom mjestu.

Figurina iz Suhače mogla je pripadati inventaru delmatskog kulturnog mjesta ili svetišta, ili biti osobno vlasništvo nekog štovatelja delmatskog Silvana. Sudeći prema osobnim imenima na rimskim natpisima u naselju u Suhači i Kabličima, stanovništvo je i u carsko doba bilo starosjedilačko delmatsko.⁵⁴ Vjerojatno je starokršćanska crkva izgrađena upravo na mjestu tog kulturnog mjesta ili svetišta, ili u neposrednoj blizini, da i na taj način označi pobjedu kršćanstva nad delmatskom poganskom religijom. U tom je pogledu dobra paralela delmatsko naselje iz predrimskog i rimskog doba u Podgradini Kamenskoj i u Vrbi na Glamočkom polju gdje je nađeno više kamenih reljefa Silvana, Dijane i nimfi te epigrafskih spomenika posvećenih Silvanu što neupitno upućuje na važno kulturno mjesto tih epihorskih bogova i božanstava. Neki od tih spomenika bili su kao spoliji uzidani upravo u starokršćansku crkvu.⁵⁵ U svakom slučaju, figurina iz Suhače nije imala nikakvog praktičnog smisla u samoj crkvi.

Summary

Classical antiquity figurine from Suhača nearby Livno in context of Delmataean religion

The classical antiquity figurine of god having attributes of human and Capricorn has been republished and presented in this paper. It was found in Livno vicinity prior to World War II. Having made extensive research for data and people who were finders, for eyewitnesses as well as individuals who initially owned the figurine the precise site and microlocation of discovery has been determined (in this paper). That is Crkvina in village Suhača nearby Livno. The figurine has got Silenus's face but goat horns on the

head the same as Pan. The best analogies to the figurine's face are found on the attachments of bronze situlae from Karin in Liburnia and from Budva in northern Illyria. Both specimens and sites are at eastern Adriatic coast. The situlae are from Late Classical or Early Hellenistic period. Contrary to initial interpretation of figurine attributes during the occasion of its first professional publishing, in this article the item in the figurine's left hand is determined as Iagobolon (Pan's attribute), while the head of figurine is holding leaf hat and flower or bunch of grapes (Silenus's attribute). Based on the ancient records it was here or close proximity, where two reliefs dedicated to Delmataean pantheon, i.e., Silvanus, Diana and nymphs had been found. That is also the very spot where Late Antiquity or Early Christian church existed in past. Undertaken analyses clearly revealed it was crafted during Hellenistic period presenting unification of Silenus and Pan. Given the fact the figurine was an import and had been found at the location where cult site (sacred grove) or shrine dedicated to Delmataean pantheon existed, ichnographically wise Delmataean have only been able to perceive the figurine as their highest god Silvanus. That introduced the discussion about certain stone reliefs of Silvanus, Diana and nymphs in Suhača as well as in Delmataean territory being older than Roman Empire period as they previously used to be dated.

Literatura

- Bekavac, S.* 2011, Silvan u Saloni, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104, Split 2011, 151-146.
- Benac, A.* 1985, Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju, Utvrđena ilirska naselja (I), *Djela Akademije nauka i umjetnosti, knjiga LX, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 4*, Sarajevo 1985.
- Bilić-Dujmušić, S.* 2005, Oktavijanova kampanja protiv Delmata 34. – 33. god. pr. Kr., *Doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Odjel za povijest, Zadar* 2005.
- Blečić Kavur, M.* 2012, Novovinodolski »lav«: specifičan subjekt stamnoidne situle makedonske toreutičke umjetnosti, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu XLV, Zagreb* 2012, 149-172.
- Boardman, J.* 1997, Pan, in: *Lexicon Iconographicum Mithologiae Classicae (LIMC)*, Artemis Verlag, Zürich und Düsseldorf 1997, VIII-1, 923-941 (text), VIII-2, 612-635 (ilustracije).

⁵⁴ Bojanovski 1988, 246.

⁵⁵ Bojanovski 1977, 115-130.

- Bojanovski, I.* 1977, Novi spomenici Silvanove kulturne zajednice s Glamočkog polja, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu X-XI, Zagreb 1977, 115-132 + 4 tab.
- Bojanovski, I.* 1983, Livanjsko polje u kasnoantičko doba, u: Arheološka problematika zapadne Bosne, Zbornik Arheološkog društva Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1983, 179-191.
- Bojanovski, I.* 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 6, Sarajevo 1988.
- Borgeaud, P.* 1988, The Cult of Pan in Ancient Greece, The University of Chicago press, Chicago and London 1988.
- Busuladžić, A.* 2017, Slučajni neobjavljeni arheološki nalazi sa prostora Srebrenice (figurina boga Pana, sidrasta fibula, srebrene kovanice), Historijska misao 3, Tuzla 2017, 11-46.
- Cambi, N.* 2013, Razvoj nadgrobnih spomenika predrimskog doba na području istočne obale Jadrana, u: Batovićev zbornik. Zbornik radova posvećenih 85. obljetnici života i 65. obljetnici rada u struci Šime Batovića, Diadora 26/27, Zadar 2013, 395-419.
- Cambi, N.* 2013a, Religija Silvana i nimfa u rimskoj Dalmaciji, u: Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 14. prosinca 2012. u Unešiću, Split 2013, 15-41.
- Čović, B.* 1976, Od Butmira do Ilira, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo 1976 (ćirilica).
- Dorcey, P.* 1992, The Cult of Silvanus, Study in Roman Folk Religion, Leiden - New York - Cologne 1992.
- Dzino, D.* 2012, The cult of Silvanus: rethinking provincial identities in Roman Dalmatia, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu XLV, Zagreb 2012, 261-279.
- Frazer, J.* 2002, Zlatna grana. Podrijetlo religijskih obreda i običaja, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2002 (izvorni naslov: The Golden Bough. A Study in Comparative Religion, 1890).
- Graves, R.* 1990, Grčki mitovi, Nolit, Beograd 1990 (izvorni naslov: The Greek Myths, Penguin Books Ltd, Harmondsworth, Middiessex, 1955).
- Gunjača, Z.* 1977, Reljef Silvana Messora iz Ridera, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXX-LXXI, Split 1977, 177-186.
- Imamović, E.* 1977, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo 1977.
- Manderalo, S.* 1992, Ložičev ilirski san, Adnotationes variae – Različite bilješke fra Grge Ložića, Priredio za tisak, uvod i bilješke napisao Stipo Manderalo, Knjižnica zbornika Kačić, Monografije, dokumenti, građa ..., br. 23, Split – Livno 1992.
- Mano-Zisi, Đ.* 1982, Antika. Umjetnost na tlu Jugoslavije, Jugoslavija - Beograd, Spektar - Zagreb, Prva književna komuna - Mostar 1982.
- Mikulčić, I.* 1966, Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza od egejske seobe do Avgusta, Dissertationes 3, Arheološko društvo Jugoslavije, Arheološki muzej Skopje, Skopje - Beograd 1966.
- Milošević, A.* 1986, Dvije ostave željeznog doba s područja Delmata, Arheološki vestnik 37, Ljubljana 1986, 97-127 + 4 sl.
- Milošević, A.* 1998, Arheološka topografija Cetine, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Katalozi i monografije 3, Split 1998.
- Nagy, Á.* 1994, Silvanus, in: Lexikon Iconographicum Mithologiae Classicae (LIMC), VII, 1, Artemis Verlag Zürich und München 1994, VII-1, 763-773 (text), VII-2, 550-560 (ilustracije).
- Nankov, E.* 2010, Why One Needs "The Odd Man Out"? The Deer Hunter with *Lagobolon* from the Frescoes in The Thracian Tomb near Alexandrovo, Archaeologia Bulgarica XIV/1, Sofia 2010, 35-55.
- Nefedkin, A.* 2009, *Lagobolon*: a hunting weapons of the ancient Greeks depicted on Pharsalian coins of the fourth century BC, Fasciculi archaeologiae historicae XXII, Łódź 2009, 23-25.
- Patsch, K.* 1914, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXVI, Sarajevo 1914, 141-219 + 2 tab.
- Perinić, Lj.* 2016, The Nature and Origin of the Cult of Silvanus in the Roman Provinces of Dalmatia and Pannonia, Archaeopress Roman Archaeology 19, Archaeopress Publishing Ltd, Oxford 2016.
- Periša, D.* 2015, Arheološka svjedočanstva o rimsko-delmatskim ratovima, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju, Zadar 2015.
- Petrinec, M. / Šeparović, T.* 1999, Izbor spomenika iz arheološke zbirke Franjevačkog muzeja u Livnu, u: Arheološka zbirka Franjevačkog muzeja u Livnu, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split, Katalozi i monografije 7, Split 1999, 41-124.
- Popović, Lj.* 1969, Antička bronza u Jugoslaviji, Narodni muzej u Beogradu, Beograd 1969.
- Rendić-Miočević, A.* 1974, Tri brončane statuete Silvana s područja Delmata, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu VIII, Zagreb 1974, 29-46 + 10 tab.
- Rendić-Miočević, A.* 2003, Les traditions autochtones dans les représentations culturelles figurées sur le territoire des Dalmates illyriens, in: Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum – Neue Funde und Forschungen, Mainz am Rhein 2003, 407-419.

- Rendić-Miočević, A.* 2007, Sylvanus of the Delmatae and traces of cult syncretism with Liber, *Histria Antiqua* 15, Medulin 2007, 33-42.
- Rendić-Miočević, A.* 2009, Les ateliers régionaux dans l'arrière-pays dalmate. L'identification des ateliers d'après les représentations des divinités autochtones, in: Actes du Xe colloque international sur l'art provincial romain – Les ateliers de sculpture régionaux: techniques, styles et iconographie, Arles et Aix-en-Provence 21-23 mai 2007, Arles 2009, 207-218.
- Rendić-Miočević, A.* 2017, Opažanja o nekoliko neobjavljenih ili nedovoljno poznatih Silvanovih kulturnih slika, u: *Illyrica antiqua*. In honorem Duje Rendić-Miočević, Proceedings of the international conference, Šibenik 12th-15th September 2013, Department of Archaeology, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, Zagreb 2017, 291-308.
- Rendić-Miočević, D.* 1955, Ilirske pretstave Silvana na kulturnim slikama s područja Dalmata, *Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, Nova serija X*, Sarajevo 1955, 5-40 + 5 tabla.
- Sergejevski, D.* 1929, Dijana i Silvan. Tri rimska reljefa iz Livna i Glamoča, *Glasnik Zemaljskog muzeja XLI*, Sveska za historiju i etnografiju, Sarajevo 1929, 5-101 + 2 table (ćirilica).
- Simon, E.* 1997, Silenoi, in: *Lexicon Iconographicum Mithologiae Classicae (LIMC)*, Artemis Verlag, Zürich und Düsseldorf 1997, VIII-1, 1108-1133 (text), VIII-2, 746-783 (ilustracije).
- Srejović, D. / Cermanović-Kuzmanović, A.* 1989, Rečnik grčke i rimske mitologije, treće izdanje, Srpska književna zadruga, Beograd 1989 (ćirilica).
- Zaninović, M.* 1976, Delmatsko-grčki odnosi na Jadranu, u: *Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi*, Simpozij održan u Dubrovniku od 19. do 23. X 1972., Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Arheološki institut, Zagreb 1976, 301-307.